

LEONARDA DACEWICZ

NAZWISKA POLSKIE
I ICH WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIE EKWIWALENTY
JAKO ODZWIERCIEDLENIE HISTORYCZNEGO OSADNICTWA
NA PODLASIU

Na obszarze Polski obok polskich nazwisk odapelatywnych (równych apelatywom i odapelatywnych tworów sufiksalnych) funkcjonuje znaczna liczba podobnie lub identycznie brzmiących ich wschodniosłowiańskich odpowiedników, głównie w historycznej wersji białoruskiej i ukraińskiej. Nazwiska polskie i odpowiadające im nazwiska o genezie wschodniosłowiańskiej, które dzielą jedynie różnice fonetyczne, obserwujemy także wśród formacji odimiennych.

Celem niniejszego opracowania jest wyjaśnienie genezy oraz zasięgu tego zjawiska oparte na wybranych konkretnych egzemplifikacjach. Uzyskanie w pełni obiektywnych wyników badań dotyczących przynależności etnicznej nosicieli niektórych nazwisk jest niemożliwe, bowiem w ich podstawach są jednakowo brzmiące apelatywy, np. *Kowal*, *Rak*, *Byk*, *Kot*, *Wnuk*, *Sobol*, *Masło*, co wynika z bliskiego pokrewieństwa języka polskiego z językami wschodniosłowiańskimi.

Zjawisko występowania paralelnych form nazwisk będzie przedstawione na przykładzie kilkunastu podobnie brzmiących nazwisk, które powstały na bazie nazywających jednakowe obiekty apelatywów. Nazwiska odapelatywne stanowią szczególnie interesujący typ nazw osobowych ze względu na zasób motywujących je wyrazów pospolitych, których semantyka w sposób bezpośredni lub pośredni odzwierciedlała charakterystyczne cechy fizyczne

Prof. dr hab. LEONARDA DACEWICZ – kierownik Zakładu Językoznawstwa Wschodniosłowiańskiego Uniwersytetu w Białymstoku, adres do korespondencji: Instytut Filologii Słowiańskiej UwB, Pl. Uniwersytecki 1, 15-420 Białystok.

lub psychiczne nazywanej osoby. Mechanizmy powstawania tego typu nazwisk są opisane dość szczegółowo w literaturze przedmiotu (Cieślakowa 1990; Kaleta 1998, 46-50). Mają one specyficzny uniwersalny charakter, bowiem występują w zasobach nazwisk wielu narodów. Ich uniwersalizm wynika z naturalnej potrzeby człowieka polegającej na wartościowaniu innych ludzi przynależących do tej samej społeczności. Chodzi tu przede wszystkim o wartościowanie pod kątem cech moralnych, ale także o wygląd zewnętrzny, różne ułomności, nietypowe zachowania. Tak więc geneza niektórych antroponimów odapelatywnych występujących na obszarze Polski jest taka sama lub bardzo zbliżona, bez względu na to, czy mają one wschodnio-, czy zachodniosłowiańską proveniencję.

Wartościowanie to ma charakter bezpośredni, kiedy cechy wyglądu lub charakteru określonej jednostki są nazywane bezpośrednio, np. *Chudy, Chromy, Ładny, Hładki, Goły, Horaczy, Dziki, Brodacz, Nosacz, Harbacz* lub pośredni, gdy nazwisko bazuje na metaforze lub metonimii, np. *Lis 'chytry', Baran 'głupi, uparty', Niedźwiedź 'silny'*.

Na obszarze Polski północno-wschodniej (region Podlasie) zjawisko występowania nazwisk w dwóch wersjach językowych: wschodnio- i zachodniosłowiańskiej, można uznać za typowe. Współcześnie, a także w źródłach historycznych poczynając od XVI w., odnotowano m.in. następujące pary nazwisk (polskich i ich wschodniosłowiańskich odpowiedników) o genezie odapelatywnej, które prawdopodobnie są dawnymi przezwiskami: *Broda – Boroda, Mróz – Moroz, Słowik – Sołowiej, Sroka – Soroka, Wilk – Wolk, Wąż – Wuż, Wróbel – Worobiej, Wrona – Worona, Zając – Zajac, Dąb – Dub, Grzyb – Hrib, Środa – Sereda*.

Frekwencja omawianych przykładów nazwisk oraz lokalizacja ich nosicieli zostały sprawdzone w *Słowniku nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, opracowany przez K. Rymuta. Onomastykon notuje 405 670 polskich współczesnych nazwisk. Jest to spis wszystkich używanych obecnie form nazwiskowych. Istotnym a zarazem bardzo ciekawym składnikiem hasła słownikowego jest frekwencja każdego nazwiska.

Spośród wybranych w celach egzemplifikacyjnych przykładów według danych *Słownika* największą frekwencję wykazuje nazwisko *Zając* – 48 239 nosicieli, z czego najwięcej odnotowano w woj. południowych, wschodniosłowiański *Zajac* należy do nazwisk rzadkich – tylko 139 użytkowników rozporoszonych w różnych regionach.

Niewiele mniejszą frekwencję ma nazwisko *Wróbel* – 44 010 nosicieli, z czego najwięcej zamieszkuje południowe regiony Polski. Frekwencja jego wschodniosłowiańskiego odpowiednika *Worobiej* ogranicza się do 394 no-

sicieli, z czego najwięcej w północnowschodniej części Polski (woj. biał., olsz.).

Inne przykłady:

Wilk – 30 095 nosicieli, najwięcej w regionach południowych, wschodnio-słowiański *Wolk* – 1036, najwięcej w południowo-wschodniej Polsce, ponadto w woj. elb., wroc., wałb.;

Wrona – 15 915, najwięcej na południu Polski, w biał. tylko 134 użytkowników, wschodniosł. *Worona* – 379, z czego ok. 1/3 w biał.;

Sroka – 13 678, najwięcej w krak., kat., wroc., wschodniosł. *Soroka* – 2011, najwięcej w kat., w woj. wschodnich;

Słowik – 10 615, najwięcej na południu i w warsz., wschodniosł. *Sołowiej* – 1564, z czego blisko połowa w woj. biał.;

Broda – 6919, najwięcej w kat., krak., lub., wschodniosł. *Boroda* – tylko 68, z czego ponad połowa w biał.

W każdej społeczności podstawę bytu stanowi wykonywane rzemiosło, pełniona funkcja, dlatego też nazwy zawodów zawsze stanowiły istotny i powszechnie używany środek identyfikacyjny i występują w podstawach słowotwórczych nazwisk wielu narodów. Obok niemal identycznych (np. *Kowal*, *Rybak*) polskich nazwisk równych nazwom zawodów występują podobnie brzmiące ich wschodniosłowiańskie ekwiwalenty, np. *Bednarz* – *Bondar*, *Garncarz* – *Horszczar*, *Hanczar*; *Kołodziej* – *Kolesnik*, *Młynarz* – *Mielnik*.

Frekwencja i lokalizacja na przykładzie dwóch par nazwisk wygląda następująco:

Kołodziej – 26 054 użytkowników, najwięcej w kat., następnie w krak., wschł. *Kolesnik* – tylko 869, z czego najwięcej w biał. i sąsiednim biał-podl.;

Garncarz – 978, najwięcej na południu w tarn., ukraiński *Horszczar* występuje tylko w podstawie nazwiska *Horszczaruk* – 259 nosicieli, z czego ponad połowa w chełm., czyli na dawnym pograniczu polsko-ukraińskim.

Przedstawione dane pozwalają wyciągnąć następujące wnioski. Polskie nazwiska równe apelatywom (podane przykłady) najczęściej można spotkać w południowych województwach Polski, ich wschodniosłowiańskie odpowiedniki mają znacznie niższą frekwencję i występują głównie w województwach północno-wschodnich, większość należy do częstych na obszarze dawnego Podlasia (w *Słowniku* woj. biał., dawne podl., obecnie też podl.). Dość wysoką częstotliwość występowania nazwisk o genezie wschodniosłowiańskiej na tym obszarze można wyjaśnić badając historię osadnictwa wschodnich ziem dawnej Polski, właśnie na przykładzie historycznego Podlasia. Jako teren pograniczny było ono przedmiotem sporów toczonych przez książąt mazowieckich i ruskich, potem także litewskich. Wielokrotnie przechodziło z rąk do rąk,

podlegało różnym wpływom i wielokrotnie było reorganizowane administracyjnie. Przynależność do Wielkiego Księstwa Litewskiego pociągała za sobą nasilenie osadnictwa ruskiego i litewskiego, przejście we władanie książąt mazowieckich okresowo wzmacniało osadnictwo polskie, co pociągało za sobą polonizację ludności ruskiej. Bywało także odwrotnie; ludność polska ulegała wpływowi przeważającego otoczenia ruskiego (Wyrobisz 1981, 14-24). Procesy polonizacyjne przybrały bardziej ekspansywny charakter po przyjęciu unii brzeskiej, gdy zaistniały dwa kościoły wschodnie: unicki i prawosławny (Dylągowa 1994, s. 46).

O dawnych związkach współczesnego społeczeństwa z osadnictwem ruskim może świadczyć jedynie brzmienie nazwisk.

Zwyczaje nazewnicze stanowią integralną część kultury danego narodu. Kształtowane są na podstawie wielu zjawisk obejmujących sytuację społeczną, gospodarczą i polityczną oraz kulturę duchową narodu. Z kolei zasób używanych w danej społeczności nazw własnych odzwierciedla wynikający z tych uwarunkowań sposób postrzegania i wartościowania rzeczywistości pozajęzykowej.

W wyniku asymilacji kulturowej dwóch dominujących nurtów osadniczych: ludności polskiej i ruskiej (głównie białoruskiej, ale też i ukraińskiej) na obszarze historycznego polsko-litewsko-ruskiego pogranicza kształtował się system nazewniczy charakteryzujący się obecnością fonetycznych, strukturalnych i leksykalnych cech języka polskiego i języków wschodniosłowiańskich (białoruskiego i ukraińskiego). O wspólnocie systemu antroponimicznego zadecydowały bezpośrednie sąsiedztwo i codzienne kontakty ludności oraz, w wypadku języków słowiańskich, bliskie pokrewieństwo, które wyrażało się w funkcjonowaniu jednakowo lub podobnie brzmiących wyrazów, używanie pokrewnego zasobu imion, wzajemne zapożyczanie podstaw słowotwórczych, korzystanie ze wspólnego zasobu formantów oraz gotowych struktur antroponimicznych na zasadzie ich powielania.

Na obszarze Podlasia występuje wiele nazwisk, które mają w podstawach paralelne formy imion polskich i wschodniosłowiańskich. Podstawowy zasób imion chrześcijańskich u Polaków jest związany z tradycją łacińską i wyznaniem katolickim, natomiast imiona zamieszkującej ten region ludności białoruskiej i ukraińskiej z tradycją grecko-cerkiewną i wyznaniem prawosławnym, po unii brzeskiej też greko-katolickim. Szczególna otwartość morfologiczna, która cechuje imiona, dała w efekcie bogactwo derywacyjnych struktur deminutywno-hipokorystycznych utworzonych od podstawowych postaci imion (por. Mrózek 1998, 15).

Znaczący udział nazwisk równych imionom oraz nazwisk odmiennych zawierających w swej strukturze ogromne bogactwo form hipokorystycznych, przede wszystkim wschodniosłowiańskich, w mniejszym stopniu polskich, jest cechą charakterystyczną antroponimii dawnego i współczesnego Podlasia, regionu stanowiącego północno-wschodnią część Polski. Nazwiska te odzwierciedlają dawne stosunki społeczne, a także dawną kulturę imienniczą tego regionu.

Tworzenie nazwisk odmiennych polegało na przeniesieniu pełnych lub pochodnych od nich zdrobnień do kategorii nazwisk na zasadzie tylko zmiany funkcji, lub też z towarzyszącą zmianie funkcji derywacją. Formacje imienne przybierały funkcje nazwiskowe (lub przezwiskowe), m.in. z powodu braku nazwisk w warstwie chłopskiej. Imiona w postaci pełnej, zarówno polskie, jak i wschodniosłowiańskie, mają mniejszy udział w zasobie polskich nazwisk niż ich hipokorystyka. Wynika to z faktu, iż potocznie częściej posługiwano się imionami zdrobniałymi. Poza tym w okresie, gdy imię było jedynym elementem identyfikującym chłopa, a nierzadko i mieszczanina, zasób form oficjalnych okazał się zbyt skromny i nie spełniał swej podstawowej funkcji, właśnie funkcji identyfikacyjnej.

Zjawisko występowania paralelnych form odmiennych nazwisk polskich i wschodniosłowiańskich będzie omówione na przykładzie kilku par tych formacji: *Andrzejewicz – Andrejewicz*, *Andrzejuk – Andrejuk*, *Bazyłuk – Wasyluk*, *Grzesiuk – Grycuk*, *Hrycuk*, *Janiuk – Iwaniuk*, *Teodoruk – Fiedoruk*, *Chwiedoruk*.

Dane ze *Słownika nazwisk współcześnie w Polsce używanych*: *Andrzejuk* – 1098 nosicieli tego nazwiska, z czego około 2/3 w biał. i biał-podl., *Andrejuk* – 472 nosicieli, z czego 355 w biał., *Andrzejczuk* – 1208, 1/3 w biał. i biał-podl., *Andrejczuk* – 472, około połowy w biał.; *Andrzejewicz* – 251, ponad 1/3 w biał. i biał-podl., *Andrejewicz* – 68, połowa w białostockim;

Grzesiuk – 1593, najliczniej występuje w lub. i chełm. (pd-wsch. Polski), *Hryciuk* – 1384, połowa w biał-podl., w wersji spolszczonej *Gryciuk* (h>g) – 724, ponad 1/3 w biał. i biał-podl. i *Grycuk* – 481, 2/3 w biał.;

Iwaniuk – 4811 nosicieli, z czego zdecydowana większość w woj. wschodnich: blisko połowa w woj. biał., ponad 800 w biał-podl., ponad 300 w chełm. Tylko ponad 900 nosicieli ma polski odpowiednik tego nazwiska – *Janiuk*, z czego jedna trzecia w woj. biał. i chełm.

Jak wynika z danych *Słownika*, wybrane przykłady struktur odmiennych w obu wersjach językowych cieszą się umiarkowaną popularnością w północno-wschodniej części Polski, w pozostałych regionach nosicieli tych nazwisk jest mało.

Przytoczona frekwencja potwierdza oparte na źródłach historycznych dotychczasowe wyniki badań, z których wynika, że na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu w nazewnictwie osobowym (chodzi o antropimiona pełniące funkcje nazwisk, a potem nazwiska) dominowały odimienne formacje patronimiczne, wśród których znaczny udział miały formacje oparte na wschodniosłowiańskich podstawach słowotwórczych. Patronimiki stanowiły podstawowy, szeroko stosowany sposób nominacji i identyfikacji we wschodniosłowiańskiej kulturze nazewnicznej. Na podstawie podanej w *Słowniku* lokalizacji nazwisk można stwierdzić, że stosunkowo niewielka liczba nosicieli nazwisk odimiennych o proveniencji wschodniej zmieniła swe miejsce zamieszkania.

Analiza wybranych par przykładów nazwisk odapelatywnych i odimiennych przyniosła interesujące dane odnośnie do ich lokalizacji. Pewne zdziwienie budzi fakt sporadycznego występowania zdecydowanej większości uwzględnionych tu formacji wschodniosłowiańskich na obszarze pogranicza polsko-ukraińskiego, czyli w południowo-wschodniej części Polski. Ich częsta obecność na obszarze Polski północno-wschodniej być może jest następstwem dawnego wieloetnicznego osadnictwa wynikającego z dość silnej więzi dawnego Podlasia z Wielkim Księstwem Litewskim.

LITERATURA

- Cieślíkowa A., 1990, Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Dacewicz L., 2000, Kultura wschodnio- i zachodniosłowiańska a nazewnictwo osobowe dawnego Podlasia, „Slavia Orientalis”, t. XLIX, nr 4, s. 587-592.
- Dylągowa H., 1994, Unia brzeska – pojednanie czy podział, w: Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów wschodniosłowiańskich, Kraków, s. 45-49.
- Kałeta Z., 1998, Nazwisko w kulturze polskiej, Warszawa.
- Mrózek R., 1998, System onimiczny i jego subsystemy, w: Najnowsze przemiany nazewniczne, Warszawa, s. 11-20.
- Rymut K., Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, t. 1-10, Kraków 1992-1994.
- Wyrobisz A., 1981, Podlasie w Polsce przedrozbiorowej, w: Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII wieku, Warszawa, s. 14-24.

Rozwiązanie skrótów - nazw województw w Polsce
(występujących w *Słowniku*)

bial. – białostockie	krak. – krakowskie
bial-podl. – białsko-podlaskie	lub. – lubelskie
chełm. – chełmskie	olsz. – olsztyńskie
elb. – elbląskie	ślup. – śląskie
kat. – katowickie	tarn. – tarnowskie
koszal. – koszalińskie	wałb. – wałbrzyskie
	wroc. – wrocławskie

ПОЛЬСКИЕ ФАМИЛИИ И ИХ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ
КАК ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗАСЕЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ПОДЛЯСЬЯ

Резюме

Целью статьи является объяснение причин и пределов выступления восточно-славянских эквивалентов польских фамилий, опираясь на конкретные экземпляры. Явление, состоящее в том, что существуют параллельные формы фамилий, автор статьи представляет на примере более десяти подобно звучащих фамилий, возникших на основе называющих одинаковые объекты апеллятивов.

Перевела Моника Сидор

Słowa kluczowe: nazwiska, odapellatywne, odimienne, wartościowanie, frekwencja, lokalizacja.

Ключевые слова: фамилии, образованные от апеллятивов, образованные от имен, оценивание, частотность, размещение.

Key words: surname, name derived from the appellative, name derived from the Christian name, evaluating, frequency, localization.